9(566)
Մ-53

ԽՈՒՄ

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՌՄԸ

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ

ՄԵԾ ԳԱՂԹԸ

9(566)
Մ-53

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ա. Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ԷՐԶՐՈՒՄ

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄՅԱԿԻՆ (ՊԱՏՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ)

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ», ԳԱԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՐԵՎԱՆ 1994

ԳՄԴ 63 . 5 (2Հ)
Մ 537

ЕГУ

ՏՊԵՑԱՒ ԳԻՐՔՍ ԱՐԴԵԱՄԲՔ
ԱԼԷՔՍ ԵՒ ՄԱՐԻ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ
ԱՌ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՆՈՐՈԳ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ
ՄԱՐԻ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր պրոֆեսոր Ա. Ս. Համբարյան

Մելքոնյան Ա. Ա.
Մ 537 Էրզրում, (Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն): — Եր.: Հայաստան, ԳԱԱ, 1994, 180 էջ:

Աշխատությունում արխիվային նորահայտ նյութերի և հրատարակված գրականության հիման վրա ներկայացվում է 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին (1801—1830 թթ.) Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը կազմող Էրզրումի նահանգի վարչաէթնիկական պատկերը՝ վարչատարածքային բաժանումը, հայ ազգաբնակչության թվաքանակը և տեղաբաշխումը ըստ գավառների ու բնակավայրերի, հայկական բնակավայրերի տեղագրությունը, էթնոժողովրդագրական գործընթացները ու տեղաշարժերը, դրանց սոցիալ-քաղաքական նախադրյալները:

Գիրքը նախատեսված է գիտական և ընթերցող լայն հասարակայնության համար: Այն հատկապես մեծ հետաքրքրություն կներկայացնի Ջավախքի, Ախալցխայի, Շիրակի և Սևանի ավազանի հայության համար, որոնց նախնիների զգալի մասը գաղթել է Էրզրումի նահանգից 1829—1830 թթ.:

Աշխատության հավելվածում տրված են Էրզրումի նահանգի բոլոր գավառների քարտեզները և հայկական տեղանունների ցանկը:

Մ 0505000000 / 701 (01) — 93 Չհայտարարված

ԳՄԴ 63 . 5 (2Հ)

180873

ISBN 5—540—01576—2 © Մելքոնյան Ա. Ա., 1994

Ներածություն

Վերջին տարիներին նկատելիորեն աճել է հետաքրքրությունը էթնոժողովրդագրական պրոբլեմների նկատմամբ: Այն պայմանավորված է արդի էտապում ժողովրդագրական նոր գործընթացների հանդես գալով: Սակայն ժողովրդագրական կարևորագույն պրոբլեմների ուսումնասիրությամբ առաջին հերթին զբաղվող պատմական ժողովրդագրությունը՝ դեմոգրաֆիան, շարունակում է մնալ պատմական գիտության առավել թույլ ուսումնասիրված բնագավառներից մեկը:

Ավելին՝ ժողովրդագրական հարցադրումների քննությունը միանգամայն նոր բնագավառ է հայագիտության մեջ: Առ այսօր հրապարակի վրա չկան լուրջ աշխատություններ, որոնք ներկայացնեն Հայաստանի թեկուզև որևէ պատմաազգագրական շրջանի հստակ ժողովրդագրական նկարագիրը: Հատկապես թույլ է հետազոտված Արևմտյան Հայաստանը, որի ժողովրդագրության մի շարք պրոբլեմներ ներկայումս ձեռք են բերում նաև քաղաքական նշանակություն՝ դառնալով հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության անհետաձգելի խնդիրներ: Նրանց հետազոտությունը հույժ հրատապ է դարձրել այն հանգամանքը, որ վերջին երեք-չորս տասնամյակներում թուրքական պատմագրությունը հայ ժողովրդի պատմության մի շարք հանգուցային հարցեր համառորեն նենգափոխում է՝ կարևոր տեղ հատկացնելով ժողովրդագրական պրոբլեմներին, որոնք ևս, որպես կանոն, մեկնաբանում է ազգայնական և պանթուրքիստական դիրքերից: Բացի այն կեղծ պնդումից, ըստ որի Հայկական լեռնաշխարհը չի հանդիսանում հայերի բնօրրանը և հայերը եկվորներ են, իսկ թուրքերը՝ տեղաբնիկներ, թուրք պատմաբաններն այն միտքն են զարգացնում, թե պատմական բոլոր ժամանակաշրջաններում Արևմտյան Հայաստանում կամ, ինչպես նրանք են գրում՝ Արևելյան Անատոլիայում «... մի վի-

լայթ, մի սանջակ, նույնիսկ մի նահիե չկա, ուր հայերը մեծամասնություն կազմեին»[1]: Անշուշտ, այդ կեղծիքի նպատակը 1915 թ. հայոց Մեծ եղեռնի և իր մայր հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ սփյուռքահայության իրավունքի ժխտումն է:

Ներկա ուսումնասիրությունը նվիրված է Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը կազմող Էրզրումի նահանգի (Էյալեթ) հայ ազգաբնակչության տեղաբաշխման, էթնիկական տեղաշարժերի, դրանց պատճառների և մի շարք այլ պրոբլեմներին: Ժամանակագրական առումով այն ընդգրկում է հայ ժողովրդի պատմության նոր ժամանակաշրջանի առաջին երեք տասնամյակները՝ (1801—1830 թթ.), մի ժամանակահատված, որն առանձնանում է հայ ազգաբնակչության լուրջ տեղաշարժերով և էթնոժողովրդագրական բուռն գործընթացներով, որոնք մեծապես պայմանավորված էին ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական շարժառիթներով՝ առաջին հերթին ռուսական կայսրության արևելյան քաղաքականության ակտիվացմամբ և արևմտահայերի ռուսական կողմնորոշման ուժեղացմամբ: Քանի որ ուսումնասիրվող նահանգը զբաղեցնում է ընդարձակ տարածություն և հետազոտվող խնդիրները բազմազան են ու բազմաբնույթ, աշխատությունում քննության են առնվում միայն հայ ազգաբնակչության հետ առնչվող հարցերը, իսկ երկրամասում ապրող մյուս ժողովուրդների ու էթնիկական խմբերի մասին խոսվում է այնքանով, որքանով դրանք առնչվում են հետազոտվող թեմային:

Ինչպես Էրզրումի, այնպես էլ ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պրոբլեմների քննության տեսանկյունից խիստ կարևոր է երկրամասի վարչական բաժանման ուսումնասիրությունը: Պայմանավորված մահմեդական ֆեոդա-

---

[1] **Uras Esat**, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950, էջ 3, թուրքական կեղծարարության քննադատությունը տե՛ս **Մ. Ջուլալյան**, Պատմության նենգափոխման մի արտառոց օրինակ, ՊԲՀ, 1966, № 1, էջ 271—279. **Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ.**, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, **Սարկիսով Ե. Ղ., Սաֆրաստյան Ա. Խ.**, Պատմության հակագիտական լուսաբանության մի քանի փաստերի մասին, Արևելագիտական ժողվածու, Երևան, 1960, № 1, էջ 379—400 և այլն:

լական դասակարգի հողային և ազգային շահերով, նվաճված երկրամասերը պարբերաբար ենթարկվում էին վերաբաժանման, մի սկզբունք, որը հետզհետե դառնում էր օսմանյան վարչական քաղաքականության գլխավոր ուղղությունը: Առանց այն էլ աղքատիկ վիճակագրական տեղեկությունները, որոնց հիման վրա դժվար է վեր հանել որևէ վարչական միավորի էթնոժողովրդագրական պատկերը, անկայուն վարչական բաժանման պայմաններում, հաճախ կորցնում են իրենց «իրավասության» սահմանը: Այսինքն, պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում միևնույն գավառը իր մեջ միավորել է տարբեր շրջաններ, ուստի նրան վերաբերող վիճակագրական նյութերը ընդհանրապես չի կարելի օգտագործել միանշանակ ձևով՝ առանց հաշվի առնելու ժամանակը և վարչամիավորի զբաղեցրած տարածքը: Բնակչության մասին եղած թվական տվյալների գիտական կիրառումը հնարավոր է դառնում միայն կոնկրետ վարչամիավորի սահմանների, նրանում եղած բնակավայրերի թվի, տեղի և այլ հանգամանքների ճշտումից հետո: Ուստի, աշխատությունում ուսումնասիրության առարկա է դարձել նաև օսմանյան կառավարության վարչական քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում, գլխավորապես՝ Էրզրումի նահանգում:

Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության խնդիրների համակարգում ոչ պակաս կարևոր տեղ է զբաղեցնում տարբեր ժողովուրդների ու էթնիկական խմբերի վիճակագրման ճշգրիտ եղանակների մշակման հարցը: Երկրամասին և խնդրի առանձնահատկություններին սակավատեղյակ հեղինակները հաճախ էթնիկական բոլոր տարրերին հաշվառել են միահավասար, հաշվի չառնելով նրանց ընտանիքների անդամների միջին մեծության, բնակավայրերում ծխերի առկայության և այլ հարցերը: Դա էլ հանգեցրել է լուրջ սխալների:

Հետազոտվող թեմայի բազմաթիվ պրոբլեմների շարքում հատուկ կարևորություն է ներկայացնում Էրզրումի նահանգի խոշորագույն բնակավայրերի ուսումնասիրությունը, նրանց տեղագրությունը, բնակչության ազգային կազմի տոկոսային հարաբերությունը և այլն: Սակայն այդ խնդիրների լուծումը կապված է մի շարք դժվարությունների հետ: Հատկապես անլուծելի պրոբլեմ է թվում որևէ կոնկրետ գավառում ամփոփ վիճա-

կագրության կազմումը՝ պայմանավորված համապատասխան նյութերի բացակայությամբ, մասնավորապես 1801—1827 թթ. վերաբերյալ: Ձեռագիր և տպագիր աղբյուրներում կան աղքատիկ տեղեկություններ միայն մի խումբ բնակավայրերի մասին, այն էլ հաճախ կրոնական պատկանելության վերաբերյալ թռուցիկ հիշատակություններով, տեղեկություններ, որոնք ևս խիստ ճշգրտման կարիք են զգում: Միմիայն ճշտելով տարածքում ընկած կոնկրետ վարչամիավորի բնակավայրը, թիվը, բնակչության ազգային կազմը և հաշվարկելով յուրաքանչյուր գյուղի կամ քաղաքի ընտանիքների, նրանց անդամների միջին մեծությունը, հնարավոր է դառնում որոշել ազգաբնակչության մոտավոր թվաքանակը: Անշուշտ, հիշյալ մեթոդը, որը, բնականորեն չի կարող զերծ չլինել որոշ թերություններից, դառնում է գիտական հաշվառման (մանավանդ կոնկրետ վարչական միավորի սահմաններում) ամենահավաստի և եզակի եղանակներից մեկը:

Արևմտյան Հայաստանի, հատկապես Էրզրումի նահանգի պատմաաշխարհագրական, ժողովրդագրական պրոբլեմների հիրավի առաջին ուսումնասիրողը եղել է 17-րդ դարի հայ հեղինակ Հակոբ Կարնեցին, որի «Շինված Կարնո քաղաքին...»[1] ժամանակագրությունն ունի կարևոր աղբյուրագիտական նշանակություն: Այն հնարավորություն է տալիս հաստատապես պնդելու, որ 17-րդ դարի կեսերին, այսինքն Արևմտյան Հայաստանի թուրքական նվաճումից մոտ մեկուկես-երկու դար անց, Էրզրումի նահանգը և նրա հարակից գավառները գերազանցապես բնակեցված էին հայերով, իսկ թյուրքալեզու ժողովուրդների տեսակարար կշիռը աննշան էր:

Դժբախտաբար, ինչպես ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի, այնպես էլ Էրզրումի նահանգի պատմական աշխարհագրության և ժողովրդագրության վերաբերյալ վերոհիշյալ ժամանակագրության նման արժեքավոր գործեր մեզ գրեթե չեն հասել:

Պահպանված տեղագրական ոչ ամփոփ նյութերի մեջ առանձնանում են միայն 17-րդ դարի թուրք հեղինակներ Քյա-

---

[1] **Հակոբ Կարնեցի**, Շինված Կարնո քաղաքին... «Մանր ժամանակագրություններ. 13—18-րդ դդ.»: Կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 548—577:

թիբ Չելեբիի[1], Էվլիյա Չելեբիի[2] աշխատությունները, օտարերկրացի մի քանի ճանապարհորդների ուղեգրությունները[3], Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ» աշխատությունը[4] և այլն: 16-րդ դարի առաջին տասնամյակների Բաբերդի սանջակի (գավառի) ազգաբնակչության էթնոկրոնական պատկերը ներկայացնելու տեսանկյունից բացառիկ նշանակություն ունեն թուրք պատմաբան Միրոդլուի հրատարակած արխիվային նյութերը[5], որոնք ևս վկայում են այդ ժամանակաշրջանում հիշյալ գավառում մահմեդական տարրի համեմատությամբ քրիստոնյա ժողովուրդների, առաջին հերթին հայերի, բացարձակ մեծամասնություն կազմելու մասին:

Ժողովրդագրական բնույթի լայն հարցադրումներով 19-րդ դարի սկզբին հանդես եկավ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ, անվանի աշխարհագրագետ ու պատմաբան Ղուկաս Ինճիճյանը: 1806 թ. լույս տեսավ նրա «Աշխարհագրությունը», որի առաջին հատորը նվիրված էր Հայաստանին[6]: Այն մեծ նշանակություն ունեցավ Արևմտյան Հայաստանի նահանգների ու գավառների բազմակողմանի ուսումնասիրության գործում: Հիմնվելով հարուստ արխիվային և տպագիր նյութերի վրա՝ Ղ. Ինճիճյանը մանրամասն ու եզակի տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի վարչատարածքային բաժանման, տընտեսության, բնակչության տեղաբաշխման, տեղաշարժերի, ժամանակի ուշագրավ քաղաքական անցքերի մասին:

Ծնորհիվ վերոհիշյալ հեղինակների, հնարավոր է դառնում

---

[1] Տե՛ս **Քյաթիբ Չելեբի, Ջիհան Նյումա**, «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» (այսուհետև՝ Թուրքական աղբյուրները), կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հ. Բ. Ե. 1964, էջ 13—66:

[2] Տե՛ս **Էվլիյա Չելեբի**, Թուրքական աղբյուրներ, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, հ. Գ. Երևան, 1967:

[3] Տե՛ս **Tavernier J. B.**, Les six voyages de Jean Babtiste Tavernier en Perse, et aux Indes, Paris, 1679, Tournefort Pitton, Relation d'un voyage au Levant, v. I—III, Lyon, 1717.

[4] Տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, Ջամբռ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 46—47:

[5] Տե՛ս **Miroglu I.**, XVI. Yuzyilda Bayburt Sancagi, Istanbul, 1975.

[6] Տե՛ս **Ինճիճյան Ղ.**, Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա., մասն Ա, Վենետիկ, 1806:

լուսաբանել էթնիկական այն գործընթացները, որոնք տեղի են ունեցել Արևմտյան Հայաստանում 16-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանում:

Ինճիճյանի «Աշխարհագրության» օրինակով 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ստեղծվեցին անվանի հայագետ Ղևոնդ Ալիշանի մի շարք աշխատություններ, որոնցից խնդրո առարկա թեմայի ուսումնասիրության տեսանկյունից առանձնանում են «Տեղագիր Հայոց Մեծաց» (1853 թ.) և «Այրարատ» (1890 թ.) մենագրությունները: Բազմաբնույթ նյութի օգտագործման հետ, հեղինակը փորձում է վեր հանել Արևմտյան Հայաստանի վարչաժողովրդագրական պատկերը և ներկայացնել թուրքական տիրապետության ժամանակաշրջանում հայկական գավառների աստիճանական հայաթափման միտումները:

19-րդ դարի վերջին տասնամյակներին և 20-րդ դարում ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի ընդհանուր վարչաէթնիկական և պատմաաշխարհագրական խնդիրների վերաբերյալ գրված գործերից բացի երևան են գալիս առանձին պատմաազգագրական շրջաններին նվիրված աշխատություններ[1]: Դրանցից մեզ համար կարևոր են այն երկերը, որոնք լույս են տեսել դարավերջին և 20-րդ դարի սկզբներին և ունեն աղբյուրագիտական նշանակություն՝ շրջանառություն են հանում որոշակի ռեգիոնի վերաբերյալ արժեքավոր, այդ թվում հայկական բնակավայրերի ազգաբնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տեղեկությունները:

---

[1] Տե՛ս **Նաթանյան Պ.**, Արտոսր Հայաստանի կամ տեղագիր Բալուա, Քարբերդու, Չարսանճակի, Ճապաղջուրի և Երզնկայու, Կ. Պոլիս, 1883, **Հայկունի Ս.**, Բագրևանդ ջրաբաշխ գավառ. մասն Ա, Էջմիածին, 1894, **Ամատյան Ս.**, Եկեղյաց գավառ, Արևելյան մամուլ, Զմյուռնիա, 1884 փետրվար—1890 մարտ, Անդրանիկ, Տերսիմ. ճանապարհորդություն և տեղագրություն, Թիֆլիս, 1900, Սմբատյանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառի..., Վաղարշապատ, 1895, Աղեքսանդրյան Ա., Պատմություն ականավոր քաղաքին Սեբաստիո և սահմանաց նորա..., Վենետիկ, 1911, Քոսյան Հ., Բարձր Հայք, հ. Ա—Բ, Վիեննա, 1925—1926, Ատրպետ, Ճորոխի ավազանը, Վիեննա, 1929, Մելիքյան Ե., Վիճակագիր Խնուս (Հարք) գավառի..., Նյու Յորք, 1943, Սյուրմենյան Գ., Երզնկա, Կահիրե, 1947, Արսլանյան Մ., Բաբերդ և շրջակայքը, Փարիզ, 1954, Չարըգ Ղ., Հուշամատյան Բարձր Հայքի կամ Կարինապատում, Բեյրութ, 1957, Տաշյան Հ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, հ. Ա., Վիեննա, 1973, Հակոբյան Գ. Ա., Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Երևան, 1974 և այլն:

ներ: Դրանց մեծ մասի վկայությունները թեև արտացոլում են մի փոքր ավելի ուշ ժամանակաշրջանի իրավիճակը, սակայն հույժ կարևոր են այն պատճառով, որ որոշակի վարչամիավորի կամ պատմաաշխարհագրական մարզի մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի բնակչության վերաբերյալ եզակի հաղորդումներով, երբեմն էլ ուշագրավ վիճակագրություններով, հնարավորություն են տալիս կիրառելու հետադարձ ուսումնասիրություն և լրացնելու ու ամբողջացնելու կոնկրետ վարչամիավորի ամբողջական էթնիկական դիմագիծը: Ներքոհիշյալ աշխատությունների մի մասն էլ, որ լույս է տեսել վերջին չորսհինգ տասնամյակներին, հիմնականում պատկանում է սփյուռքահայ հեղինակների գրչին, կրում է կոմպիլյացիոն բնույթ կամ հուշապատումներ է և վերաբերում է 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին, սփյուռքահայ գաղթօջախներում Արևմտյան Հայաստանի առանձին պատմաաշխարհագրական շրջաններից գաղթած հայ համայնքների կյանքին: Ուստի դրանք մեզ հետաքրքրում են միայն հայկական բնակավայրերի տեղագրության ճշտման և այլ տեսանկյուններից:

Ուսումնասիրվող թեմայի համար կարևոր են հայ հեղինակներ Ս. Կարնեցու, Ն. Սարգիսյանի, Գ. Սրվանձտյանցի, Մ. Միրախորյանի գործերը[1]: Քաջատեղյակ լինելով երկրամասին և հաճախ օգտվելով տեղի հայ առաջնորդարանների գյուղացուցակներից և այլ աղբյուրներից, այդ ուղեգրություններում հեղինակները զետեղել են հավաստի ու արժեքավոր տեղեկություններ: Հատկանշական է, որ միաժամանակ նրանցից ոմանք (Մ. Միրախորյան և այլոք) դարասկզբի և ավելի ուշ ժամանակաշրջանի հայկական գավառների բնակչության թվաքանակի մասին զուգահեռ տվյալներ բերելով, փորձում են ուրվագծել

---

[1] Տե՛ս **Սերովբե Կարնեցի**, Ուղեգրություն Բաղդատից Էջմիածին 1812 թ., աշխատասիրությամբ Լ. Ն. Խաչատրյանի և Լ. Գ. Խաչերյանի, Երևան, 1968, Սարգիսյան Ն., Տեղագրությունք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864: Գ. Արվանձտյանցն ունի վիճակագրական հարուստ նյութեր պարունակող մի շարք աշխատություններ, որոնք հիմնականում զետեղված են նրա երկերի երկհատորում, տե՛ս Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. 1—2, Երևան, 1978—1982: Մ. Միրախորյանի ուղեգրությունները տե՛ս Միրախորյան Մ., Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ գավառս Արևելյան Տաճկաստանի, մասն Ա—Գ, Կ. Պոլիս, 1884—1885:

Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության տեղաշարժերի դինամիկան, որը մի շարք դեպքերում բնորոշվել է հայկական տարրի աստիճանական նվազումով և թյուրքական ու քրդական ծագում ունեցող ժողովուրդների աճով: Այդ փաստը աչքի է զարնում նաև, երբ համեմատականներ ենք անցկացնում 19-րդ դարի առաջին տասնամյակների աղբյուրների և 70-ական թվականների վերջի ու 20-րդ դարի սկզբների տարբեր հեղինակների[1] կազմած բնակավայրերի ցուցակների միջև:

Հայաստանի էթնովիճակագրության շուրջ ստվարածավալ գրականություն է ստեղծվել 19-րդ դարի հայ մամուլում: Մեր օգտագործած տասնյակ պարբերականներից հիշատակության արժանի են «Փորձ», «Արձագանք» (Թիֆլիս), «Արարատ» (Վաղարշապատ) և «Արևելյան մամուլ» (Զմյուռնիա) հանդեսները, որոնցում կան բազմաթիվ տեղեկություններ արևմտահայ տարբեր գավառների վիճակագրության մասին: «Արարատ» ամսագրում արժեքավոր հոդվածաշար է հրապարակել Պ. Մուրատյանցը[2], որում հազվագյուտ հաղորդումներ կան առ այսօր պատմագրության մեջ ընդհանրապես չշոշափված 19-րդ դարի առաջին քառորդին Էրզրումի նահանգի արևելյան գավառներում քրդական ասպատակությունների և հատկապես 1820—1823 թթ. պարսկա-թուրքական պատերազմի հետևանքով ստեղծված սոցիալ-քաղաքական իրավիճակի, դրա հետևանքով տեղի ունեցած էթնիկական խոշոր տեղաշարժերի, դեպի Իրան բռնագաղթեցնելու պարսից զորքերի փորձերի դեմ հայ բնակչության հերոսական պայքարի մասին:

18-րդ դարի վերջերից Արևելքի նկատմամբ Ռուսական կայսրության հետաքրքրության ուժեղացման հետ մեկտեղ սկսվում

---

[1] Տե՛ս **Ерицов А.**, Список населенных пунктов бывшей Эрзерумской области, находившейся во временном управлении России, — Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества (այսուհետև՝ **Известия Кавказского отдела**), т. VIII, вып. 1, **приложение, Тифлис, 1983, с.** 1—113, Ա—Դո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912: Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա—Բ, Վենետիկ 1902—1907:

[2] Տե՛ս **Մուրատյանց Պ. Հ.**, Նկարագիր ս. Հովհաննու վանուց և վիճակի նորին Բագրևանդա, Արարատ, Վաղարշապատ, 31 հունվար 1889, էջ 34—41, 28 փետրվար, էջ 108—116, 31 մարտ, էջ 139—153, 30 ապրիլ, էջ 194—212, 31 մայիս, էջ 263—278, 30 հունիս, էջ 308—321:

է ռուս ուղեգիրների ու հետազոտողների կողմից մերձավոր-արևելյան մի շարք երկրների, այդ թվում Օսմանյան Թուրքիայի գիտական ուսումնասիրությունը[1]: Հատկապես 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում, երբ ռուսական զորքերը բավականաչափ խորացան Թուրքիայի եվրոպական և կովկասյան ճակատներում, մի խումբ ռուս հետազոտողներ կարողացան մեծ քանակությամբ բազմաբնույթ նյութ հավաքել տահմանային վիլայեթների մասին: Արևմտյան Հայաստանի արևելյան նահանգներում հատկապես արդյունավետ եղավ գեներալ Ի. Պասկևիչի հանձնարարությամբ ռուսական բանակի շտաբի զինվորականներից կազմված հատուկ հանձնախմբի աշխատանքը: Կապիտան Կովալևսկին հետազոտեց Բայազետի, Իսկրիցկին՝ Էրզրումի և Ախալցխայի վարչամիավորները: Հավաքված նյութերի բազմաթիվ տարբերակները համեմատելուց և ճշտելուց հետո մի քանի անգամ հրատարակվեցին Ն. Ն. Ուշակովի[2] կողմից: Այս ուշագրավ աշխատությունում հանգամանորեն նկարագրվում են յուրաքանչյուր նահանգի աշխարհագրական պայմանները, վարչական կառուցվածքը, բնակչությունը, սոցիալ-տնտեսական կյանքի առանձնահատկությունները: Սակայն բազմաթիվ արժանիքների հետ մեկտեղ, նրանում շատ դեպքերում աչքաթող են արված 1827—1830 թվականներին քաղաքական հանգամանքների բերումով տեղի ունեցած էթնիկական տեղաշարժերը, երբ կարճատև ժամանակաշրջանում երկրամասում մի քանի անգամ փոխվեց հայ և մահմեդական ժողովուրդների միջև տոկոսային-թվային հարաբերակցությունը: Մինչդեռ, Ուշակովի աշխատությունում 1827—1830 թթ. միջև ընկած ժողովրդագրության վերաբերյալ թվական գրեթե բոլոր տվյալները ներկայացված են իբրև նախապատերազմյան (այսինքն՝ 1827 թ.) վիճակն արտացոլող տեղեկություններ:

1829 թ.՝ ռուս-թուրքական պատերազմի շրջանում Արևմտյան Հայաստանում եղած ռուս հեղինակներից էին Ա. Ս.

---

[1] Տե՛ս Данциг Б. М., Русские путешественники на Ближнем Востоке, М., 1965, с. 4, 45.

[2] Մենք օգտագործել ենք Վարշավայում 1843 թվականի հաջողված հրատարակությունը: Տե՛ս «История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах», ч. 1, Варшава, 1843.

Պուշկինը[1], Ա. Օ. Դյուգամելը[2] և ուրիշներ: 19-րդ դարի 30-ական թթ. կեսերից Օսմանյան Թուրքիայում իր գիտական ուսումնասիրությունն սկսեց ռուս անվանի ճանապարհորդ և հետազոտող Պ. Ա. Չիխաչևը, որի «Նամակներ Թուրքիայի մասին»[3] գրքում տրվում է հետամնաց Ֆեոդալական Թուրքիայի գիտական խոր վերլուծությունը, բացահայտվում քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ օսմանյան կառավարության վարչաէթնիկական քաղաքականության էությունը:

19-րդ դարի 2-րդ կեսին Արևմտյան Հայաստանի ռուս ուսումնասիրողների թվում էին Ա. Մ. Կոլյուբակինը, Ա. Ի. Գիպպիուսը, Վ. Պոտտոն, Ա. Ի. Ավերյանովը, Գ. Ի. Ռադդեն, Մ. Լիխուտինը, Յա. Դ. Մալաման և ուրիշներ, որոնց մի շարք աշխատություններ[4], իրենց թերություններով հանդերձ, հարուստ աղբյուրագիտական նյութ են պարունակում ուսումնասիրվող հարցերի շուրջ:

19-րդ դարի սկզբին Հայաստանի նկատմամբ զգալիորեն աճում է Արևմուտքի երկրների կառավարող շրջանների հետաքրքրությունը: Անհանգստացած Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության ակտիվացմամբ, Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Պրուսիայից, մի փոքր ավելի ուշ նաև՝ Ամերիկայից Հայաստան ուղարկվեցին մի շարք դիվանագետներ, զինվորականներ, կրոնական քարոզիչներ: Իրենց երկրների նվաճողական պլաններն իրագործելու միտումով, նրանք ձեռնամուխ եղան Հայաստանի հետազոտությանը և զգալի քանակությամբ նյութ հավաքեցին

---

[1] Տե՛ս Пушкин А. С. Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года. //Полн. собр. соч., Издание 4-ое, т. VI, Л., 1978, с. 454—484.

[2] Տե՛ս Автобиография Александра Осиповича Дюгамеля, М., 1885.

[3] Տե՛ս Чихачев П. А., Письма о Турции, М., 1960.

[4] Տե՛ս Колюбакин А. М., Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, т. I, ч. II, т. II, ч. II, Тифлис, 1888—1890, Гиппиус А. И., Статистические таблицы вилайетов Турецкой империи, ближайших к Закавказью, Тифлис, 1889. Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, вып. 4-ый, т. 4-ый, Тифлис, 1888. Аверьянов П. И., Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900. Радде Г. Равнина верховьев Евфрата. //Известия Кавказского отдела, т. V, № 1, Тифлис, 1877. Лихутин М., Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 годах, СПб., 1863. Малама Я. Д., Описание Эрзерумского вилайета, СПб., 1874.

նրա պատմության, տնտեսության, աշխարհագրության մասին, որի մի մասը հրատարակվեց ուղեգրությունների, զեկուցագրերի կամ հուշերի ձևով: 1801—1820 թթ. ճանապարհորդած այդ հեղինակների մի մասի գործերը թարգմանվել ու հրատարակվել են Հովհաննես Հակոբյանի կողմից[1]:

Մտահոգված Հայաստանում հատկապես կաթոլիկ եկեղեցու որոշ հաջողություններից, իրենց քարոզչական գործունեությունն են սկսում ամերիկացի քարոզիչներ Է. Սմիթը և Հ. Գ. Օ. Դուայթը[2]: Նրանք ճանապարհորդել են 1830—1831 թթ., այսինքն՝ արևմտահայերի զանգվածային արտագաղթի նախօրյակին, արտագաղթի օրերին և դրանից հետո ընկած ժամանակաշրջանում, ուստի բնակչության մասին նրանց հաղորդած տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու այդ ընթացքում Էրզրումի նահանգի մի շարք գավառներում տեղի ունեցած էթնիկական տեղաշարժերի մասին: Նույն դեպքերի վերաբերյալ Ուշակովի վերոհիշյալ վիճակագրության վրա հիմնված թվական տվյալներ է պարունակում Ֆ. Ֆոնտոնի աշխատությունը[3]: Այս հեղինակը եվրոպացի այն եզակի ուսումնասիրողներից է, որ 1820—1829 թթ. Արևմտյան Հայաստանում հայ բնակչության շեշտակի նվազման պատճառը իրավամբ համարում է 1820—1823 թթ. պարսկա-թուրքական պատերազմի ժամանակ պարսից արքունիքի կազմակերպած բռնագաղթն ու սկսված ժանտախտը:

Բացի ուղեգրություններից, նշված հեղինակները հաճախ

---

[1] Տե՛ս Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ: Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, հ. Զ (1800—1820), Երևան, 1934: Հաշվի առնելով Պ. Ժոբերի և Ռ. Քեր Փորթերի ուղեգրությունների բնագրերի և Հովհ. Հակոբյանի թարգմանության որոշ տարբերությունները, օգտագործել ենք նրանց աշխատությունների հետևյալ հրատարակությունները, Jaubert P. Am., Voyage en Arménie et, en Perse. Précéde d'une notice sur l' auteur, par M. Sodillot, membre de la Société Asiatique, Paris, 1859, Porter R. K., Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babelonia, etc. During the Years 1817, 1818, 1819, and 1820, vol. II.

[2] Տե՛ս Smith E., Researches of the rev. E. Smith and rev. H. G. O. Dwight in Armenia; including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia..., vol. I, III, Boston, 1833.

[3] Տե՛ս Fonton F., La Russie dans l'Asie Mineure ou Campagnes du Maréchal Paskévitch en 1828 et 1829, Paris, 1840.

անդրադառնում են հայ ժողովրդի պատմության, երկրի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի, ազգային ճնշումների, հարկային քաղաքականության հարցերին, փորձում են տալ ինքնուրույն, երբեմն էլ՝ գիտական մեկնաբանություններ: Այդ տեսակետից հատկանշական է գերմանացի պրոֆեսոր Կ. Կոխի աշխատությունը[1]: Ի տարբերություն մյուս ուղեգիրների, որոնք, որպես կանոն, անցել են Հայաստանի քաղաքները կապող գլխավոր ճանապարհներով, նա ընտրել է նաև դժվարանցանելի Բաբերդով, Թորթումով տանող երթուղիները և եզակի տեղեկություններ թողել այդ գավառներում արևմտահայերի 1829—1830 թթ. գաղթից հետո ստեղծված իրավիճակի մասին:

Եվրոպացի մի շարք այլ հեղինակներից[2] բացի, օգտագործել ենք նաև այլազգի ուղեգիր-ուսումնասիրողների գործեր[3], որոնք թեև Արևմտյան Հայաստանի որևէ վարչամիավորի մասին լիակատար և օբյեկտիվ պատկերացում տալուց հեռու են, այնուամենայնիվ օգնում են լուսաբանելու 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակի Էրզրումի նահանգի վարչաէթնիկական պատմության մի շարք մութ էջեր:

Հայ պատմագրությունը որոշ չափով անդրադարձել է Արևմտյան Հայաստանի էթնովիճակագրության պրոբլեմներին: Սակայն ասպարեզում եղած գրականության մեջ բացակայում է էթնոժողովրդագրական պրոցեսների գիտական խոր վերլուծությունը, հատկապես ազգաբնակչության տեղաշարժերի, սո-

---

[1] *Տե՛ս* Koch K., Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844. II. Reise im pontischen Gebirge und Turkisch-Armenien, Weimar, 1846.

[2] Տե՛ս Абих Г., Геология Армянского нагорья. Западная часть, Пятигорск, 1889. Kinneir J. M., Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan, London, 1818. Curzon R., Armenia: A Year at Erzerom, and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia, London, 1854, Cuinet Yital, La Turquie d' Asie, Paris, 1892, Убичини М. А. Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях. Пер. с франц., СПб., 1854. Линч Х. Ф. Б., Армения, Путевые очерки и этюды, т. II., Тифлис, 1910.

[3] Տե՛ս Ջևդեթ, Թարիխի Ջևդեթ, թուրքական աղբյուրները, հ. Ա., էջ 237—314: Գեորգի Ավալիշվիլի, ճանապարհորդություն դեպի Երուսաղեմ (1820), Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, թարգմ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, հ. Գ., Երևան, 1955, էջ 217—219 և այլն:

ցիալ-տնտեսական և քաղաքական նախադրյալների, օսմանյան կառավարության վարչաժողովրդագրական քաղաքականության էության ճիշտ ըմբռնումը, զգացվում է աղբյուրագիտական բազայի, մասնավորապես արխիվային նյութերի պակասը, այն սեփական զննումներով կամ լսածով փոխարինելու միտումը և այլն:

Արևմտյան Հայաստանի 19-րդ դարի պատմության խոր գիտական ուսումնասիրությունը սկսվում է 1950—80-ական թվականներից: Հրատարակվեցին Մ. Ներսիսյանի, Ա. Համբարյանի, Ե. Սարգսյանի, Հ. Ղազարյանի, Մ. Բոջոլյանի, Ա. Ներսիսյանի, Թ. Հակոբյանի[1] և այլոց աշխատությունները, որոնցում քննության են առնված Արևմտյան Հայաստանի 19-րդ դարի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության շատ հարցեր: Սակայն այս հեղինակները իրենց քննարկման առարկա բազմազան ու բազմաբնույթ նյութի մեջ, խնդիր չեն դրել լուսաբանելու նաև Արևմտյան Հայաստանի, առավել ևս նրա կոնկրետ վարչամիավորների էթնոժողովրդագրական առանձին ուսումնասիրություն պահանջող հարցերը: Այդ պրոբլեմներին նրանք անդրադարձել են հիմնականում 19-րդ դարի երկրորդ կեսի օրինակով՝ օգտվելով հրապարակում եղած վիճակագրական տպագիր գրականությունից ու արխիվային նյութերից և

---

1 Տե՛ս Ներսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—70 թթ., Ե., 1955, Համբարյան Ա. Ս., Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914), Երևան, 1965: Саркисян Е. К., Аграрная политика османского правительства в Западной Армении во второй половине XIX в., Ереван, 1957. Ղազարյան Հ. Մ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ., Երևան, 1967: Боджолян М. Т., Реформы 20—30-х гг. XIX века в Османской империи, Е. 1984, Ներսիսյան Ա. Ն., Արևմտահայերի տնտեսական և քաղաքական վիճակը և նրանց ռուսական օրիենտացիան 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1962: Հակոբյան Թ. Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրությունը (ուրվագծեր), երկրորդ հրատարակություն, Երևան, 1968: Թ. Հակոբյանը բազմաթիվ հոդվածներ ունի Էրզրումի նահանգի բնակավայրերի մասին Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի 12 հատորներում (Երևան, 1974—1987) և Ս. Տ. Մելիք-Բախշյանի և Հ. Խ. Բարսեղյանի հեղինակցությամբ հրատարակած «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանի» առաջին հատորում (Երևան, 1986):

բավարարվելով, սակայն, նույնպես խնդրի ընդհանուր կողմերի քննությամբ:

Էթնովիճակագրական պրոբլեմների շրջանցումը, որը բնորոշ է հրապարակի վրա եղած գրականությանը, մեր կարծիքով, հիմնականում արխիվային նյութերի մանրազնին ուսումնասիրության բացակայության արդյունք է: Ուստի մենք հատուկ ուշադրություն ենք հատկացրել Հայաստանի և նախկին ԽՍՀՄ մի խումբ արխիվներում Էրզրումի նահանգի բնակավայրերի մասին եղած թեկուզև աննշան տեղեկություն պարունակող վավերագրերին:

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվային ֆոնդերում կան մեծ քանակությամբ նյութեր 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակի Արևմտահայաստանի բնակավայրերի մասին: Կաթողիկոսական դիվանում մեր հայտնաբերած տասնյակ վավերագրեր ու փաստաթղթեր Էրզրումի նահանգի զանազան քաղաքների ու գյուղերի բնակիչների զեկուցագրեր ու նամակներ են՝ հասցեագրված Էջմիածնի հայոց կաթողիկոսին, Էրզրումի թեմի առաջնորդին կամ այլոց: Դրանք հետաքրքիր տեղեկություններ են տալիս Կարնո նահանգի բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական վիճակի, հոգևոր գործերի, բնակչության ազգային կազմի, էթնիկական տեղաշարժերի և բազմաթիվ այլ հարցերի մասին: Այդ փաստաթղթերը հետաքրքրություն են ներկայացնում անգամ այն դեպքում, երբ սոսկ անձնական բնույթ են կրում, քանի որ դրանցում որոշակի տեղեկություն կա տվյալ բնակավայրում հայ բնակչության առկայության մասին:

Էրզրումի նահանգի ազգաբնակչության, հատկապես՝ 1829—1830 թվականների տեղաշարժերի վերաբերյալ արժեքավոր նյութեր են պահվում նաև Կարապետ արքեպիսկոպոսի դիվանում: Այստեղ կարելի է գտնել Էրզրումի, Դերջանի, Բասենի և այլ գավառներից հայերի գրած հարյուրավոր գրություններ, որոնք պատմում են հայ բնակչության դեպի ռուսական տերության սահմանները գաղթելու մասին:

Նմանօրինակ և այլ բնույթի նյութեր քաղել ենք նաև Մատենադարանի Ներսես Աշտարակեցու, Ալ. Երիցյանի, Լազարյանների և զանազան այլ հեղինակների արխիվային ֆոնդերից:

Էրզրումի նահանգի Ալաշկերտի, Բայազետի, Դիադինի, Խամուրի գավառների մասին 1828 թվականի սեպտեմբերին կազմ-

ված եզակի փիճակագրություն է պահվում Հայաստանի ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվի Լեոյի ֆոնդում: Այն կազմվել է հայերի ձեռքով 1828 թվականին՝ ռուսների կողմից ուսումնասիրվող նահանգի արևելյան գավառների գրավումից հետո, ամենայն հավանականությամբ Արևմտյան Հայաստանի ուսումնասիրության համար Ի. Պասկևիչի կողմից նշանակված Ն. Ուշակովի գիտախմբի հանձնարարությամբ:

Ն. Ուշակովի նույն հանձնախմբի և որոշ ռուս այլ հեղինակների ու զինվորականների Արևմտյան Հայաստանում 1828—29 թթ. կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքների այն մասը, որը չի հրատարակվել, բազմաթիվ այլ նյութերի հետ հաջողվել է հայտնաբերել Վրաստանի կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (Վրաստանի ԿՊՊԱ), ԽՍՀՄ Կենտրոնական պետական ռազմապատմական արխիվի (ԽՍՀՄ ԿՊՌՊԱ) և Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվի (ՌԱՔԱ) զանազան ֆոնդերում:

ՌԱՔԱ-ի և ԽՍՀՄ ԿՊՌՊԱ-ի արխիվներում կան սկզբնաղբյուրներ, որոնք չափազանց արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում ոչ միայն համեմատաբար լավ ուսումնասիրված 1828—1830, այլև 1801—1827 թվականների ընթացքում տեղի ունեցած էթնիկական տեղաշարժերի մասին: Այդ նյութերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ սկսած 1804 թվականից Էրզրումի և Կարսի նահանգների մի շարք գավառներից զգալի թվով արևմտահայեր լքել են իրենց բնակավայրերը և հանգրվանել դարասկզբին Անդրկովկասից Ռուսաստանին անցած շրջաններում:

Էթնոտեղագրական նյութի ուսումնասիրության համար առանձին նշանակություն ունեն նաև ռուս և օտարերկրացի զինվորականների ու ուղեգիրների կազմած քարտեզները, որոնց մի զգալի մասը պահվում է ԿՊՌՊԱ-ի № 450՝ «Թուրքիա» ֆոնդում: Նման և որոշ այլ նյութեր քաղել ենք նաև Հայաստանի Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (ՀԿՊՊԱ) և Ե. Չարենցի անվան գրականության ու արվեստի թանգարանի (ԳԱԹ) արխիվներից:

Մեզ հետաքրքրող առանձին արխիվային նյութեր, որոնց մի մասի բնագրերի հետ ծանոթացել ենք նաև Վրացական ԿՊՊԱ-ի, ԽՍՀՄ ԿՊՌՊԱ-ի և ՌԱՔԱ-ի ֆոնդերում, 12 հատո-

րով հրատարակվել են դեռևս 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին՝ Կովկասյան հնագրական հանձնաժողովի կողմից[1]:

19-րդ դարի առաջին երեսնամյակի էթնոժողովրդագրական պրոբլեմների ուսումնասիրության համար հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայաստանի ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին» փաստաթղթերի ու նյութերի երկհատոր ժողովածուն[2] և 1828—1830 թթ. պարսկահայերի ու արևմտահայերի գաղթի վերաբերյալ Մ. Դարբինյանի հավաքած և շրջանառության մեջ դրած նյութերը[3]:

Այսպիսով, հիմնականում վերոհիշյալ տպագիր գրականության և նորահայտ արխիվային նյութերի հիման վրա լուսաբանել ենք ոչ միայն Էրզրումի նահանգի 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակի հայ ազգաբնակչության տեղաբաշխման, տեղաշարժերի և էթնոժողովրդագրական զարգացման հիմնական խնդիրները, այլև աղբյուրների համեմատության շնորհիվ կազմել նահանգի առանձին գավառների հայկական բնակավայրերի ցուցակները և քարտեզները, որոնք ներկայացված են իբրև հավելված: Վերջիններիս հիման վրա էլ կատարել ենք ամբողջ նահանգի հայ ազգաբնակչության մոտավոր հաշվարկն ու ներկայացրել էթնիկական տեղաշարժերի դինամիկան 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակի ընթացքում:

---

[1] Տե՛ս Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (այսուհետև՝ АКАК), тт. I—XII, Тифлис, 1866—1904.

[2] Տե՛ս Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов. Редактор Ц. П. Агаян, т. I (1801—1813), Ереван, 1972, т. II (1814—1830), Ереван, 1978.

[3] Տե՛ս Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828—1830 гг., изд. М. Г. Дарбинян, ԲՀԱ, 1977, № 3, էջ 3—23: Նոր վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828—1830 թթ. գաղթի վերաբերյալ, հրատ. Մ. Դարբինյան, ԲՀԱ, 1973, № 2, էջ 135—146:

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐԻՆ

1. Էրզրումի նահանգը Արևմտյան Հայաստանի վարչաքաղաքական համակարգում 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին

18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին ավելի խորացավ նախորդ ժամանակաշրջանում օսմանյան տերությունում սկսված ընդհանուր ճգնաժամը։ Կայսրության երբեմնի ռազմական հզորության հիմքը հանդիսացող ռազմալենային համակարգը գործնականորեն իրեն սպառեց և վերածվեց սոցիալական առաջադիմության ճանապարհին դլխավոր արգելակիչ գործոնի։ Մահմեդական ֆեոդալական դասակարգը, այնուհանդերձ, շարունակեց համառորեն կառչել նրանից[1]*։ Ավելի հստակորեն դրսևորվեց զարգացման կապիտալիստական ուղիով ընթացող Արևմտյան Եվրոպայի մի շարք երկրների համեմատ ռազմաֆեոդալական Թուրքիայի հետամնացությունը։*

Բանակի կորիզը կազմող ենիչերիական գնդերն սկսեցին արագորեն քայքայվել։ Շահագրգռված չլինելով անիմաստ և գրեթե միշտ անհաջողություններ բերող պատերազմներով՝ առաջին հնարավորության դեպքում նրանք վերածվում էին դասալիքների և թողնելով ռազմական գործը, անցնում հողագործության կամ զբաղվում արհեստներով ու առևտրով։ Բանակի քայքայումը հանգեցրեց նրան, որ 18-րդ դարի վերջին քառորդին սուլթանական Թուրքիան ունեցավ տարածքային խոշոր կորուստներ։

Ճգնաժամն առավել ցայտունորեն արտահայտվեց ազգա-

---

[1] *Տե՛ս* Миллер А. Ф., Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. М., 1983, с. 22.